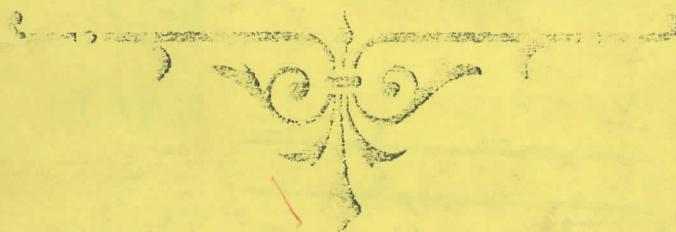

M.163.11
A 40

AZƏRBAYCAN

ONOMASTİKASI
PROBLEMLƏRİ

9/2000

ш. 163.11

А-ЧД

АЗӘРБАЙЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТӘҮСИЛ НАЗИРЛИЖЫ

АЗӘРБАЙЧАН ДӘВЛӘТ ПЕДАГОЖИ УНИВЕРСИТЕТИ

АЗӘРБАЙЧАН ОНОМАСТИКАСЫ

ПРОБЛЕМЛӘРИ

(Ономастика мәсәләләrinе həsr olunmuş
конфрансын материаллары)

AZƏRBAYCAN EA-MİD
MƏRKƏZİ KİTABXANASININ
DİLÇİLİK İNSTITUTUNUN FİLMİ

İnb. № 7ap 4660

БАКЫ-№9-2000

I. АНТРОПОНИМИЈА

АФАТ ГУРБАНОВ

Түрк Дил Гурумунун фәхри үзвү,
профессор

ҮМҮМТҮРК АНТРОПОНИМИҚАСЫНЫН ИНКИШАФЫ

КИРИШ

Д

илин антропонимләрдән ибарәт олан лексик лајы
һәр бир дил вә ја дил группуда инкишаф едән
системләрдәндир. Диңгәни шәхс адлары системи
әшәккүл тапдығы замандан бащајараг онун тәркибиндә
әдричән дәјишикликләр олур, јениләшмә, чохалма, зәңкин-
әшмә просеси баш верир. Түрк халгларынын антропонимик
системләриндә дә бу ганунаујғұнлуг һаким олмуш вә онлар-
а антропонимјаратма просеси инди дә давам етмәкдәdir.

Түрк халглары антропонимләринин инкишаф ѡоллары чох
түхтәлиф олмушшур. Бу мұхтәлифлик айры-айры түрк халг-
ары антропонимләринин инкишаф тарихинин мәрһәлә вә
өврләриндә айдын көрүнмәкдәdir.

Антропонимләр системинин инкишаф просесләри тәдгиг
диңгән бир сыра мәсәләләр хүсуси диггәт жетирилмәси
әләб олунур. Бунлар ашағыдақылардыр: бириңиши,
әнбә вә мә'хәзләрин дәғиг арашдырылмасы, фактларын
әғсадәмұвағын груплаштырылмасы; икinciши, антро-
понимик системин инкишаф просесинин дөвләшдирилмәси
чүн елми принципләрин мүәjjәнләшдирилмәси; үчүнчиусү
үәjjән олунмуш башлыча дөвләрин дүзкүн фактлар әса-
йнда сәчијјәләндидирилмәси; дөрдүнчүсү, һәр бир
системин тәркибини тәшкіл едән антропонимик вайналләрин
графлы лексик-семантик, структур-функционал тәһлилини
ерилмәси; бешинчиши, антропонимик системин и-

Редаксија нејәт:

АФАТ ГУРБАНОВ

(Баш редактор)

Әзизхан Танрывердиев

(редактор)

Дурданә Элијсва

(мәс'ул катиб)

***

Аллаһверди Йачыјев

Гара Мәшәдиев

Гызгајыт Мустафајсва

Нәби Эскеров

Роза Ејвазова

Вагиф Исрафилов

Үнван:

Азәрбајҹан, 310000, Бакы, У. Йачыбәјов күчәси,
3-чү мәктәбә, отаг 336, Ономастик елми мәркәз
Тел: 93-46-31,

кишаф динамикасынын реал гијмәтләндирilmәс Узаг кечмишдән тутмуш, чохсајлы түрк халгларыны ирадә вә адәт-әнәнәләриң вә зэнкин тәчрүбәләриңе уйғун та шәккүл тапыб, эсрләр боју истифадә олунан антропоними системләриң формалашма вә инкишаф тарихи бахымында онларын дөрд дөврүнү мүәјжәнләштирмәк олур.

1. Гәдим түрк дөврү.
  2. Ислам дининин жаңылдығы дөвр.
  3. Ислам дининин мәһдудлаштырылдығы дөвр.
  4. Милли түрк антропонимләринин вүс'ети дөврү

Бу дэврлэрийн түүрэтийн дэврүү.

I. ГЭДИМ ТҮРК ДӨВРҮ

(Ерамыдан әввәл—ерамызын VII әсринә ғадар)

Б у дөврдэ үмумтүрк тарихинин узаг гәринәләрдән—
эн гәдимләрдән башламыш ерамызын VII әсринин
II јарысына гәдәр олан илләр нәзәрдә тутулур.
Бәзи елми-филологи әдәбийатда бу дөврүн «ислама гәдәркі
дөвр» адландырылдығына да тәсадүф олунур.

Тарихи мә'луматлардан айдын олур ки, һәлә ибтидаи ичә ма дөврүндә белә һәр бир ичмәнын, гәбиләниң, тајфанды шәхс адлары онун үзвләринин өзүнәмәхсус адлары олмуш дур. Башга гәбилә, тајфа дикәринин јаратдығы аддан исти фадә едә билмәзмиш. Буна көрә дә гәдим дөвләрдә айры айры ичмалара мәхсус адларын мигдары сон дәрәчә мәһдү имиш. Җәмијәттин тәрәггиси илә бағлы олараг дүнҗада кет кедә шәхс адлары чохалмыш, ад мәдәнијәтти кениш инки шаф јолу кечмишdir. Чохсајлы түрк гәбилә вә тајфалары дөз тарихләри боју бу ән'әнәдән, бу ономастик ѡлдан кәнард галмамышлар.

Түрклөр формалашдыглары дөврдән башлајараг, онларын милли хүсүсийётли күлли мигдарда шәхс адлары мегдана көлмишидир:

Арсүг, Аргүн, Алтун, Барс,
Ангас, Алп, Алтуға, Бөри,
Билке, Биндир, Гутлуг, Бугай
Бөлен, Ердем, Имол, Истеми,
Еркин, Инал, Күре, Чикшин...

Гәдим түрк жазылы абынделеринде раст көлінен-
бу кими гәдим шәхс адлары ислам мејдана кәләнә гәдәр
туркләрин јеканә антропонимик систем вайналәри олмуш вә-
ниларын зәрури ономастик тәләбләрини лајигинчә јеринә
јетирә билмишdir.

1. БЭНЗЭРСИЗ ГЭДИМ ҮМУМТҮРК ШАХС АДЛАРЫ

Гэдим дөвр түрк шэхс адлары өз бэнзэрсизлийн илэ сечил-
миш вэ башга халгларын диггэтини дайма чэлб етмишдир.
Нэмийн дөврүн адлар системи улу түрк мэ'нэвижжаты вэ дун-
яжкөрүшү тэлэблэрийн үйгүн тэшэккул тапарааг миллилийн,
յүксэк естетик кејфижэлтэри илэ сэчийн элэнирди.

Ерән, Күтлүг, Шанун, Түзмиси
Үграч, Сагу, Іашағ, Гапаған,
Соғур, Текеш, Лачын, Бағаттур
Үдүн, Сүчур, Гара, Йатығма,
Әрән, Исық, Ынал, Елтәрис...

Бу адлар гәдим дөвләрдә анчаг түрк дүнјасына мәхсус олмуш вә бүтүн аләмдә дикәр антропонимик груплардан се-чилишидир. Гәдим түрк хаган—ханларының вә дикәр рүтбәли шәхсләрин адлары, титуллары чох аһенкдар, поетик сөсләнмишdir.

Амрак, Тобо, Або, Боке, Нишу,
Кубе, Күшү, Күшрак, Толис, Озмыш,
Мочур, Түзлук, Тапу, Муган, Дүлүк вә с.²

Поетик гэдим түрк адлары тарихи сэнэдлэрдэ, бэдий эдэбийжт нүүмнэлэриндэ յүзлэрлэдир. Бунлар түрк дүнjasының зэнкин мэдэни хэзинэсийн бир һиссэсидир.

2. ЯШЫНА КӨРЭ ҮМҮМТҮРК ШӘХС АДЛАРЫ

Узаг кечмишдэн башлајараг заман-заман мејдана кэлмиш түрк антропонимләрини јаранма, формалашма, ишләнмә тарихи бахымындан үч јерә бөлмәк олур:

⁴ Нүгәжү Намиг Оркун. Ески түрк язылары, Анкара, 1987.

² Л. Н. Гумилев, Древние тюрки. Москва, 1993

- 1) Эн гэдим түрк адлары.
- 2) Гэдим түрк адлары.
- 3) Мұасир түрк адлары.

1. Эн гэдим түрк антропонимләри. Бу гэбилдэн олан шәхс адлары ерадан эввэл мејдана чыхмыш антропонимләрдир:

Чансы, Чәкүл, Амаш, Уграч,
Шоғур, Тағлығ, Иркин, Чикишин..

Эн гэдим түрк адлары кәмијјетинә, мәзмун вә формасына көрэ чох кениш вә зәнкүн олмушдур. Гэдим дөвлрәрә мәхсус язылы абидаләр, тарихи сәнәдләр буны айын көстәрир.

2. Гэдим түрк антропонимләри. Бу груп адлар ерамызын эввәлләри вә әсасен, орта әсрләрдә формалашмыш антропонимләрdir. Гэдим түрк адлары түрк халгларына мәхсус шифаһи әдәбијат нүмүнәләриндә, язылы абидаләрдә, тарихи сәнәд әсәрләриндә, язылы әдәбијатда бу қүнүмүзә гэдэр мүһафизә олунмагдадыр.

Бә'зи түрк халгларынын тарихинин VI—IX әсрләрдә чәрәjan едән һадисәләрини өзүндә әкс етдиrән түрк дүнијасынын эн мөһтәшәм дастаны «Дәдә Горгуд»да онларча гэдим түрк шәхс ады јашамагдадыр.

Дирсә, Газан, Уруз, Улаш,
Әкәк, Сәкәк, Домрул, Бајичан,
Үффан, Үрејдә, Гамған, Бајындыр,
Бугач, Дондар, Гарчар, Әмән,
Илалмыш, Бинар, Мумаг, Әмран вә с.

Гыргызларын кечиб қәлдиji гэдим тарихи, онларын һәјат тәрзини, адәт-эн-әнәләрини өзүндә әкс етдиrән мәшнүр «Манас» дастанында ишләнилмиш чох мигдарда адлар гэдим түрк антропонимләринин тәркиб һиссәсини тәшкил едән ономастик ваһидләрдәндир. Дастанын анчаг бирчә бөлмәсindә 120-дән чох мараглы шәхс ады ишләнилмишdir:

Бакай, Сыргак, Чубак, Алмамбет,
Манас, Катаган, Музбурчак, Гулајым,
Көкә, Кокетай, Нескара, Бекмурун,
Жолој, Кошој, Орончу, Жанајдар,
Конурбај, Бозуул, Кыргылчал, Газмајмат¹ вә с.

¹ Кыргыз совет енциклопедијасы. Фрунзе, 1982.

Дастанда гадын адларына да раст қәлмәк болур. Қанық, Қанықај вә с. Гэдим түрк язылы абидаләриндә түркләр тәхсус онларча чешидли, аһәнкдар, көзәл ад мөвчуддур. V—VIII әсрләрә аид Орхон-Јенисеj абидаләриндәki вә ләчә дә дикәр абидаләрдәki шәхс адлары түрк тәфәккурудын мәһсулуудур.

Алтуға, Бучур, Булуг, Бәкни, Тачам, Бумин, Бәрт, Чур; Бајна, Тәкәш, Тонра, Тәнси, Туран, Іамы, Улун, Јабаш¹ вә с.

XI әсерин көркәмли филологу Маһмуд Қашғарлынын «Дивану лүгәт-ит түрк» адлы мәшнүр әсәриндә ашағыдағы гэдим түрк адларына раст қәлирик.

Күчтекин—күчлү адам.

Буграхан—«бугра»ицииллик дүjә.

Тонахан—«тона» Һиндистан пәләнки.

Чакырбек—«Чакыр» лачын.

Гылычхан—гылынч.

Бектири—бәјдир.

Гутлуг—хөшбәхтлик² вә с.

XII әсрдә гыргыз антропонимләри системиндә јер алмыш Кетбука гэдим түрк аддыры. Эн гэдимдэн тутмуш XIII әсәрдәрки әрәбдилли бә'зи языларда да онларча гэдим түрк адды әкс олунмушдур.

Бәкташ, Түркәш, Көкташ,
Јаругташ, Темирташ, Отамуши,
Әртекин, Ајтекин, Қүнтекин³ вә с.

XV—XVI әсрләрә мәхсус мәнбәләрдәki гэдим түрк адлары өз антропонимик хүсусијјәтләrinә көрэ диггәти чәлбидir. XV әсрдә гыргызлар Асанқајы, Јараш, Билаш, Азахлар, Урун, Чорун, Есин, Барух вә саир гэдим адлардан истигадә етмишләр.

XV—XVII әсрләрдә Түркүстанда истигадә олунан адларын бир групу «Бабурнамәдә» өз әксини тапышдыр⁴. Сул-

¹ Һүсеин Намиг Оркун. Ески түрк язылары. Анкара, 1987.

² Маһмуд Қашғарлы. Дивану лүгәт-ит түрк. Анкара, 1992.

³ Ч. Һүсеинзада. Орта әср әрәбдилли мәнбәләрдә түрк мәншәли антропонимләр. Автореферат. Бакы, 1988.

⁴ «Бабурнамә яхуд Султан Бабурун пәјдләри», Казань, 1857; «Бабурнамә. Записка Бабура». Ташкент, 1958.

тан Зәнирәддин Мәһәммәд Бабур XV әсриң соңу вә XV^{вә} гадың адларыны мүәјжәнләшdirмәк олар. Бу, олдугча бөйк тәдгигат мөвзусудур.

төрк астрономияның негизги мәдениети. О, тарихчи кими дөврүндә өзбекстанда бәһс едән алым гадың барәсindә дә этрафлы мә’лumatлазырда ишләнән үмумтүрк антропонимләридир. Түркләр башвермишdir. Онун нағында бәһс етдији гадыnlарын адларга халгларын, о чүмләдән, эрәб вә фарсларын гәсбкарлыгларына мә’руз галмаларына баҳмајараг өз адлар системини горујуб сахламышлар вә бунун да нәтичәсindә Азәрбајҹан, түрк, түркмән, өзбәк, газах, гыргыз вә башга түрк халгларынын антропонимик лексикасынын әсас лајыны тарихэн яраныбы мүасир дөврә чатыш вә назырда формалашыш түрк мәншәли адлар тәшкىл едир. Бу барәдә ајрыча бәһс олунагацдыр.

Ак беким, Гара көз беким,
Кыс кан, Султан Баҳт беким,
Апаг беким, Рабиа Султан беким вә с.

XVIII әсрдә Хываханы Абдулгазынын «Түркмән шәчәрәси» әсәриндә көркәмли инсанларын—бәјләрин, сәркәрдәлин адлары верилмишdir.

Баят, Түвер, Човдур,
Салыр, Игдыр, Ејмир вә с.

Әбдүлгазинин бу әсәриндә сәма чисимләри вә чографи обчәлбекте адларындан яраныш антропонимләр дә мөвчуддур:

Ајхан, Күнхан, Көјхан, Улдузхан,
Дәнизхан, Дағхан, Гырхан (чөл)...

XIX әср гагаузшұнас В. А. Мошков ашағыдақы шәхс адларыны гагауз түркләrinin гәдим антропонимләри несаедир.

Курти, Париш, Хисај,
Карјак, Баласа, Чанка,
Дјали, Дјанку, Вјалчу,
Балик, Жеку, Йошчу,..

Бә’зи тәдгигатчылар гәдим түрк антропонимләри арасында гадың адларынын ишләнмәмәсини, яхуд да чох аз налларда олдуғуну гејд етмишләр. Лакин билдirmәлијик ки, һәгигәтән мүәјжән сәбәбләрдән гадың адлары кениш һалда мәнбәләрә дүшмәмешdir. Амма бунунла белә гәдим түрк гадың адларына мәнбәләрдә тәсадүф олунур¹. Түрк дүниясына даир мәнбә вә гаjnаглар арашдырылдыгча јүзләrlә гәдим түрк киши

¹ Г. Ф. Благова. Тюркские средневековые женские личные имена (по материалам «Бабур-наме»).—Личные имена прошлом, настоящем будущем. М., 1970, с. 252—258.

3. Мүасир түрк антропонимләри.

Бу нөв шәхс адлары настырда ишләнән үмумтүрк антропонимләридир. Түркләр башвермишdir. Онун нағында бәһс етдији гадыnlарын адларга халгларын, о чүмләдән, эрәб вә фарсларын гәсбкарлыгларына мә’руз галмаларына баҳмајараг өз адлар системини горујуб сахламышлар вә бунун да нәтичәсindә Азәрбајҹан, түрк, түркмән, өзбәк, газах, гыргыз вә башга түрк халгларынын антропонимик лексикасынын әсас лајыны тарихэн яраныбы мүасир дөврә чатыш вә назырда формалашыш түрк мәншәли адлар тәшкىл едир. Бу барәдә ајрыча бәһс олунагацдыр.

3. ГӘДИМ ҮМУМТҮРК АНТРОПОНИМЛӘРИНИН СТРУКТУР ӘЛАМӘТЛӘРИ

Гәдим түрк адлары өз гуруулушларына көрә дә диггәти түрк антропонимләри системиндәки адлар да гуруулушча ики формададыр: а) садә, б) мүрәккәб адлар.

а) Садә гуруулушлу гәдим түрк антропонимләри. Бу гә билдән олан түрк шәхс адлары һечаларын мигдарына көрә өзүнү ашағыдақы кими қөстәрир:

Бирнечалы адлар:

Алп, Чур, Бәк, Тог,
Күч, Ут, Үз, Ур вә с.

Икинечалы адлар:

Салғур, Тугач, Тугаг, Варуши,
Туган, Түвер, Сарич, Сагы,
Јами, Тишел, Тона, Туран,
Чанси, Элчу, Донче, Тәнси,
Ајзи, Тачам, Ағча, Агуш вә с.

Үмумтүрк антропонимик тәркибинин бөյк һиссесини икинечалы адлар тәшкىл едир.

б) Мүрәккәб гуруулушлу гәдим түрк антропонимләри. Гәдим түрк антропонимкасында бу группадлар компонентләрин мигдарына көрә мүхтәлифdir. Бурада бир нечә нөв мүшәнидә олунур.

Икикомпонентли антропонимләр. Бу гә билдән олан шәхс адларының ниттә һиссәләринин иштиракына көрә ашағыдақы нөвләри вардыр:

Иснм+исим	—Алтундағ, Субашы, Елбарс, Темирташ, Гылычхан, Күндаг...
Иснм+фе'л	Аjdoldy, Ajdöfmysh, Kündogdu, Kündorf mushi...
Сифәт+исим	—Ағбаш, Гарабаш, Бозоба, Қекташ, Қекбори, Бәкташ (бәрк)...

Икикомпонентли адларын бир чоху ләгәб, титул вә с: анла-
ышлары билдирилән сөзләрин ишләнилмәси илә мејдана кәл-
дији мушаһидә олунур:

Барс, Үрну, Билкә, Тачам, Ысағ, Санун,
Гара Барс, Гара Чур, Ағ Арслан,
Дирсә Хан, Бамсы Бејрәк, Сары Гулмаши,
Ем бәj, Сол тархан, Хатлу Барс, Билге Хаган,
Ер күокче, Ер Түштүк, Дәли Дондар, Бајбура бәj вә с.

Чохкомпонентли антропонимләр. Бу груп адлар гәдим ад системинде мүәյјән јер тутур.

Әр Ангас төшәк, Әдчу Санун Тира,
Күд Аргүл Бәк, Тај Билкә Тутуг,
Тинсә оғлу Ятыгма, Гутлуг Баға Тарчан,
Ышбара Билкә Қури Чур¹ вә с.

Көрүндүjү кими, бу адлар бирләшмә сәчиijәли антропо-
нимләрdir.

4. БӘ'ЗИ ГӘДИМ ТҮРК ШӘХС АДЛАРЫНЫН ЕТИМОЛОКИЈАСЫНА ДАИР

Үмумтүрк антропонимләри системинин онома тәр-
кибини, тәшкүл едән hәр бир лүгәви ванид бу вә ja di-
kәр форма вә ѡлларла әмәлә кәлмишdir. Бурада бир нечә-
сии хатырламаг, шүбһәсиз ки, јеринә дүшәрди.

¹ Һүсейн Намиг Оркун. Ески түрк язылары. Анкара, 1987.

Ачча шәхс адынын етимологијасы

Аәрбајчан дилиндә истифадә олунан **Ачча** гадын ады түрк дилләриндә бир нечә вариандта ишләнилir—**Ачча/ачча/Ечче/Ача/Ача**.

Мөвчуд елми мәнбә вә гајнаглардан айын олур ки, бу антропоним улу түрк дилиндә ача—«ана» мә'насыны билди-
рән аpelјатив үnsүр олмушdur. Онун антропонимләр сыра-
сына кечмәсинин тарихи дә гәдим заманларла бағlyдыр.

Түрк дилләринин гарлыг јарымгруппуна аид олан мұасир әзбәк дилиндә «Ача» сөзү гадын ады кими ишләнмәкдәdir.

Нәмин дилдә бу антропонимдән бир сыра јени гадын ады да јарадылмышдыр¹.

Ачабиби—Анабиби	Ачасанам—Анасәнәм
Ачагул—Анакүл	Ачахан—Анахан
Ачажон—Аначан	Ачакиз—Анагызы
Ачанисо—Ананисә	Ачакизлар—Анагызылар ¹
Ачаој—Анаој	

Түрк дилләри группунун тукјуј јарымгруппуна мәхсус олан Тува вә Хакас дилләринин антропонимик системинде дә Ача//Ача шәхс ады мөвчүддүр. Диқәр түрк дилләриндән фәргли олараг бу дилләрдә Ача//Ача киши адыдыры². Мұасир түрк—османлы дилиндә «Ача» гадын ады кими фәал ишлә-
нилмәкдәdir³.

Фактлардан мә'лүм олур ки, бу лексик ванидин гәдим варианты түрк дилләриндә үч фонем тәркибли **ана** лексеми-
нә уjғун, яхын формада ишләнилмиш, сонрадан тәркибә са-
мит фонем артырылааг онун шәкли дәжиширилмишdir. Бу
тросес тәхминән ашағыдақы кими олмушdur.

Ача/Ача—Ачча/Ачча.

Кедејкан шәхс адынын етимологијасы

Гырғыз дилиндә инди дә ишләнән бу гәдим шәхс ады ики мүстәгил сөздән—компонентдән (кеде+кан) ибәрәтdir. Кеде/Кедеј дилимиздәки «кәдә» сөзү илә бир көкләндир. «Кан» исә сәс фәргли (к/x) «хан» сөзүдүр. Гырғыз дилиндә бу мү-
әккәб шәхс адынын мә'насы «касыблардан олан «кан» демәkdir.

¹ Е. Бегматов. Узбек ислары. Тошкент, 1991, сәh. 130—131.

² Хакасские имена. Справочник личных имен народов РСФСР, М., 1965, сәh. 56; Русско-тувинский словарь. М., 1980.

³ Адвие Аjsан, Селма Тунчай. Түркијәдә кадын—еркәк адлары өзлүгү. Анкара, 1993, сәh. 13.

Азэрбајҹан дилиндәки «Кәдәбәј» топоними дә һәмин гу рулушда вә ejni принциплә дүзәлмиш ономастик вәнидди Jәгин ки, Кәдәбәј сөзы дә «касылардан олан бәj мәнасыны билди्रәрәк мејдана кәлмишdir.

Орхан шәхс адынын етимоложијасы

Түрк дилләринин эксәрийјәтиндә ишләнән «Орхан» ады икикомпонентли (*ор+хан*) антропонимдир. Бу шәкс адны тәشكىл едән сөзләриңәр икиси халис түрк мәншәлидир. Орхан шәкс адның үмумтүрк антропонимләри системинә дахил олмасының тарихи кечмиш әсрләрлә бағылышыр. Бу шәкс адына гәдим түртаяфаларындан бәһс едән XIV әср тарихчиси Фәзлулла Рәшидәддинин әсәриндә раст қәлмәк олур. Тарихчи өз тәсвириндә языр: «О, чох бәյүк вә адлы-санлы хан иди. Онун дөрд һөрмәтли вә ады бәлли оғлу варды: Гара хан, **Орхан** Күр хан вә Күз хан¹. Бу җәркәдәки Орхан антропоними мәшхүр Оғузун әмиләриндән биринин адыйдыр.

«Ор» лексеми гәдим түрк дилиндә мұстәгил сөз ким «јер» мә'насыны ифадә етмишdir. Соңralар бу сөз hәм джерин учурum һиссәси, дәрә, јашајыш јери—кәнд, шәһәр ви hәм дә гала мә'наларында ишләнилмишdir.

Мұасир түрк дилләриндәки «јер» сөзүнүң етимолокијасы да мараглы олмушдур. Белә ки, мұәjjән замандан соңра «Ор» сөзүнүң әvvәлинә «ј» артырылмыш (үз—јүз, ил—јыл, улдуз—јылдыз сөzlәrinдә олдуғу кими) вә «јөр» лексеминдәki «о» сәси «е» илә әвәз олунмуш, нәтичәгә «јер» сөзу формалашмышдыр.

Op-j+op-o+e-jep

«Хан» сөзү исә **хаган** лексик ваңидиндән јаралыш «рәһбәр», идарә едән» мә'наларыны билдиришdir. Бүтәвүлкәдә «Орхан» сөзү «јер хаганы», «јер үзүнүн рәһбәри» мә'насынын ифадә етмишdir.

Орхан антропоними түрк дилләrinдәки **Көjхан**, **Ajхан** ҆
Күнхан шәхс адларының јаранма принциpinе ујгун мејдана
кәлмишdir.

Мұасир үмумтүрк антропонимикасында **Op** үнсүрү шәх ады кими Түркіjәдә ишләнилмәккәдир. Бу сөзлә бағылдырылған.

халгларында хејли шәхс ады вардыр: Орбека, Орбеј, Орбај, Оркүн, Орај, Оргуш, Орчан вә с.

X X X

Үмүттурк антропонимикасы инкишафынын биринчи дөврү—гэдим түрк адлары дөврү бир сыра хүсүсийтлэри илэсэчийн элэнир.

Онлар ашағыдақылардыр:

1. Гәдим түрк дөврүнә мәхсус антропонимик системләриң тәркибини бүтөвлүкдә халис түрк мәншәли шәх адлары тәшкил едир.

2. Бу дөврө ад антропонимләр мараглы структурал әламәтләринең көрә сечилир. Бурада һәм садә, һәм дә мүрәк-кәб адлар системи мүәйјән антропонимик гајдалара, әнәнеләрә эсасланыр.

3. Гэдим түрк адларыны тәшкүл едэн һөр бир үнсүр елми мараг дөгүран етимолокија, јаранма вэ тәкмиллэшмэ тарихинэ маликдир.

4. Гәдим түрк гадын адлары тарихи абидәләрдә, сәнәдләрдә өз кениш эксини тапмамышдыр. Кечмишдә гадына мұнасибәт, чәмијјәтдә онларын јери вә ролу илә бағлы олараг бүнөв шәхс адларына, нисбәтлә көтүрүлдүкдә чох аз тәсадүф олунур. Белә бир чәһәт гәдим түрк гадын адларына даир тамғынан сөйләмәjә имкан вермір.

Гәдим түрк антропонимләринин бүтүн мәнбәләрдән топланылмасы, лугәт һалына кәтирилмәси, лингвистик тәһлил олунмасы мұасир түркологияның онун ономаложијасының ән зәрури проблеми кими гарышда дурмагдады.

II. ИСЛАМ ДИНИНИН ЖАЫЛДЫҒЫ ДӘВР

(VII əsr dən XX əsrin əvvəllərinə qədər)

Бу дөвр әксәр түрк халгларының тарихинде VII әсрин II жарысындан тутмуш XX әсрин әvvәлләри- нәдәк олан илләри әһатә едир. VII әсрдән жајыл- маға башлајан Ислам динини түрк мәншәли халгларын на- мысы дејил, онларын чох һиссәси гәбул етмишdir. Ичтимаи- сијаси мәсәләләрлә бағлы олараq Исламын гәбул олунма- тарихи дә айры-айры түрк халгларында мұхтәлиф илләре тә- садуф олунур.

¹ Фәзлүллаһ Рәшидәддин. Оғузнамә. Бакы, 1992, сәх. 10.

² Е. Бегматов. Узбек исмлери. Тошкент, 1991 сән. 76.

Шәхс адларынын инкишафы вә jaýylmasы бир сыра амиләрлә бағлыдыр. Бунлардан бири дә диндир.

1. ДИН ВӘ АД

Дин, инам чәмијјәтин һәјатында, онун инкишаф етмәснәдә хүсуси рол оjnамышдыр. Инам инсаның дүзкүн ѡола көтмәснә, камилләшмәснә истигамәт верән ән тә'сири амиләрдәндир. Һәлә ибтидан ичма дөврүндә чохсајлы гәбилярдә бир сохни системләр, инамлар олмушшур ки, онларын мүсбәт кејфијјәтләри бәшәрийјәт тарихиндә унудулма олараг галмагдадыр.

Бәшәрийјәт өз тарихиндә онларча кичик вә бөյүк диндә истифадә етмишdir. Бунлардан бир нечәснә нәзәр јетирәк.

Иуда дини. Ән гәдим динләрдән бири олан Иуда дини би зым ерадан өнчә II минилликдә Јәһудиләр тәрәфиндән ярадылышдыр.

Иудаизм Израилдә вә башга бә'зи јерләрдә истифадә олунур. Дүнja халглары арасында кениш jaýylmamышдыр.

Мұасир дөврдә кениш jaýylmыш дүнjәви динләр ашағыдақыларды¹.

Будда дини. Эмәләкәлмә тарихинә көрә дүнjәви динләрдән биринчиси Буддадыр. Бу дин бизим ерадан әvvәl VI әсрдә Чәнуби Асијада—Һиндистанда мејдана чыхмышдыр Баниси эфсанәви Гаутамадыр. Бу дин сонрадан Будда адланыштыр.

Буддизм бир сыра Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Чиндә, Японијада, Бирмада да сох jaýylmышдыр.

Христиан дини. Бизим ераның I әсринде јаранмышдыр. Бу динин баниси Христосдур. Буна Исус вә Isa да дејилир.

Христианизм, христианлыг дүнjanын бир сох өлкәләрине jaýylmыш, онун бир нечә голу да мејдана чыхмышдыр.

Ислам дини. Ислам ән кәңч дүнjәви диндир. Бу дин ерамызын VII әсринде Эрәбистанда эмәлә кәлмишdir. Онун баниси Мәһәммәд пейғәмбәрдир. Ислам дининин сүннү вәшиjе голлары вардыр.

Исламизмин, Исламијјәтин дини тә'лими, елми-нәзәри көрущләри Гур'андада верилемешdir. Бу дин Асија, Авро-

па, Африка, Америка вә Австралија гитәләриндә сох кениш jaýylmышдыр.

Түрк халгларындан караимләр иуда, тувалар будда, гагаузлар христиан, јакутлар православдан, чохлары исә ислам дининдән истифадә едирләр.

Динләр бир сыра антропонимик мәсәләләrin һәллиндә дә хүсуси рол оjnамышдыр. Дүнja динләри мүхтәлиф халгларда бир сох шәхс адыны тәшәккүлүндә, формалашма вә jaýylmасында башлыча әһәмијјәт кәсб етмишdir.

2. АНТРОПОНИМИК ТӘРКИБ

Үмумтүрк антропонимикасынын инкишаф дөврләри арашырыларкән 2-чи дөврүн антропонимик тәркибини мәншәчә ашағыдақы адлар группу тәшкىл етдији мүәjjән олур: түрк, әрәб, арами, монгол, фарс адлары, славјан антропонимик үнсүрләри.

1) Милли түрк шәхс адлары

Бу дөврдә милли адлар үмумтүрк антропонимикасында системин өзүлүнү, бөйүк һиссәсини тәшкىл етмишdir. Вахты илә јаранмыш түрк дили тәмәлли јүзләрчә адлар өз мә'на вә формасында түрк дүнjasындахы халгларын антропонимик тәләбләрини өдәмишdir.

Милли түрк адлары јад өлкәләрин ишфалчы сијасәти гарышында сох мәтанәтлә дајана билмиш вә өз миллиијини, мүстәгиллијини горујуб сахлаја билмишdir. Адларын сыйхыштырылыб дәјиширилмәси просеси сох күчлү формада өзүнү көстәрмишdir. Мә'lум олдуғу үзрә, Аллаh анлајышы түрк дилләринде «танры» сөзү илә ифадә олунур. Бу сөздән, тарихэн түрк дилләриндә бир сыра шәхс ады јарадылыб ишләдилмишdir. Танрыгулу, Танрыверди вә с. һәмин адларын гарышылығы кими әрәб вә фарс дилинин тә'сириндә Аллаhгулу, Аллаhверди (Аллаh—әрәбчә) вә Худагулу, Худаверди (Худа—фарсча) адлары мејдана кәлмишdir. Бу адлар халис түрк сөзләри әсасында јаранмыш Танрыгулу, Танрыверди кими адлары арадан чыхара билмәмишdir. Танрыгулу вә Танрыверди адлары тарихи ѡол кечәрәк гәдимдә олдуғу кими мұасир дөврдә дә ejni тәравәтлә сәсләнмәкдә-

¹ З. Миркина, Г. Померанц, Великие религии мира. М., 1995.

дир. Түрк адларының әксәрийјәти бу чөтин јолу кечмиш

р бири лингвистик баҳымдан характерик фәргли әlamат-
ра маликдир.

2) Эрәб мәншәли шәхс адлары

Ислам динини гәбул етмиш түрк халгларының һәјатындә адәт-ән-әнәсиндә чидди дәјишикликләр баш вермишдир. Ыг шәхс адларыдыр. Бунлар мәншә—эрәб дилиндә олдуғу дәјишиклик ејни заманда антропонимләр системиндә дә өми түркчә дә ejnәn ишләнилір. Мәсәлән: Мәһәммәд, Эли, эксини тапмыштыр. Эрәб һекемонлуғу илә бағлы түркләриң ад системиндә икى процес мейдана чыхмыштыр. Бунлар биринчиси милли түрк адларының ишләдилмәси, икинчиси түрк шәхс адлары чәркәсіндә олан белә адлар лексик бүрә үзәриндә мұхтәлиф морфологи үнсүрләрлә әмәлә келә.

Халг күтләсі, әмәк адамлары түрк мәншәли адларда узаглашмајыб, өз милли көкүн даһа бағлы вә садиг галыб өвладларына дөрма түрк адлары вермишләр¹. Эрәб адлары илә јанаши Ертүрк, Тоғрул, Арслан, Уруз, Башғұ, Амаш Бөкү, Улуғ, Туран, Чинар, Шуғра кими адлар кениш ишләнилмишдир. Үмумән бу дөврдә түрк халгларының һәр биринин адлар системиндә түрк антропонимләри кениш истифада олунмагда иди².

Үмумтүрк антропонимләр системиндә икинчи процес—эрәб адларындан истифадә едилмәсидир. Гејд етдијимиз ким үмумтүрк антропоним системинә әрәб адларының дахил олмасы, әсасән әрәб һәкмранлығы вә Ислам дини илә бағлыдыр. Буна көрә дә ашағыдақы адлар груплары даһа кениш оларағ түрк антропонимләри системинә кечмишдир.

1. Эрәб хәлифәләринин адлары.
2. Ислам хадимләринин адлары.
3. Имамларын адлары.
4. Дини бајрам адлары вә с.

Үмумтүрк антропонимик системиндә јер алмыш әрәб адларының мәншәчә икى група бөлмәк олур. Бириңчиси—мөвчуд әрәб шәхс адлары, икинчиси—әрәб апелјативләриндән дүзәлдилмиш адлар. Бу груплары

ра лексик-семантик вә грамматик хүсусијјәтләри мушадә олунур. Бунлары антропонимик принцип вә тәләбләрә рә ашағыдақы кими мүәjjәнләшдирмәк олур.

а) Лексик-семантик сәчијјәли адлар, сәчијјәли антропонимләр лексик ваһид характеринә мұва-
дә олунур. Бунлар мәншә—әрәб дилиндә олдуғу ман, Фатма вә с.

б) Лексик-морфологи сәчијјәли адлар, бириңчиси милли түрк адларының ишләдилмәси, икинчиси түрк шәхс адлары чәркәсіндә олан белә адлар лексик бүрә үзәриндә мұхтәлиф морфологи үнсүрләрлә әмәлә келә.

—ИЖЕ үнсүрү:

Мәммәд+ијјә	Нур+ијјә
Әһмәд+ијјә	Шәвг+ијјә
Рәб+ијјә	Ұль+ијјә
Рум+ијјә	Сидг+ијјә вә с.

—УЛЛА үнсүрү:

Сәд+улла	Мурад+улла
Абд+улла	Гејб+улла
Һәбіб+улла	Јад+улла
Нәср+улла	Әсәд+улла
Гәдир+улла	Сәмәд+улла

Тәбии оларағ бу нөв шәхс адлары түрк дилләринин фо-
тик тәләбинә уйғун мұхтәлиф вариантда ишләнилір. Буна
сә дә азәрбајҹанча Фәзулла, Сејфулла дејилдији һалда.
гар вә өзбекчә дә Фазулла, Сайдулла кими тәләффүз олу-

—ЭД-ДИН үнсүрләри:

Хејр+әд+дин—Хејрәддин
Камал+әд+дин—Камаләддин
Шәмс+әд+дин—Шәмсәддин
Фәхр+әд+дин—Фәхрәддин
Нәчм+әд+дин—Нәчмәддин

¹ Исламдан соңра түркчә адлар.—Түрк дили, т., VII, Анкара, 1958.
² Г. Благова. Тюркские средневековые личные женские имена.—Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, с. 252.
Т. Х. Кусимова. Древние башкирские антропонимы. АКАД, Уфа, 1975.